

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ИЗВОРИ
КЊИГА ПРВА

НАТПИСИ ИСТОРИЈСКЕ САДРЖИНЕ
У ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ

ТОМ ПРВИ
XII–XIII ВЕК

*ГОЈКО СУБОТИЋ,
БОЈАН МИЉКОВИЋ, ИРЕНА ШПАДИЈЕР, ИДА ТОТ*

Уредник
ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

БЕОГРАД
2015

INSTITUTUM BYZANTINUM
ACADEMIAE SERBICAE SCIENTIARUM ET ARTIUM

FONTES
LIBER PRIMUS

INSCRIPTIONES HISTORICAE
IN PICTURIS MURALIBUS

TOMUS PRIMUS
SAECULORUM XII–XIII

*GOJKO SUBOTIĆ,
BOJAN MILJKOVIĆ, IRENA ŠPADIJER, IDA TOTH*

Recensuit
LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

BELGRADI
MMXV

СТУДЕНИЦА, БОГОРОДИЧИНА ЦРКВА (1208/9)

*Пустіо месіо беше – ловишїа зверова беху*¹ у питомом пределу над реком Студеницом, петнаестак километара од ушћа у Ибар, пределу у којем је велики жупан Стефан Немања (1166–1196) подигао манастир Богородице Добротворке. Главну цркву посветио је Успењу Богородичином по узору на цариградски манастир Богородице Евергетиде. Зидни украс здање није добило одмах јер се оснивач, примивши монашку схиму, запутио на Свету Гору. Десетак година касније, пошто су му мошти из Хиландара пренесене у Студеницу и положене у раније припремљен гроб у југозападном углу цркве, обележен мермерним саркофагом, њена унутрашњост добила је и фреске.²

Ктиторски натпис који казује о изградњи и украшавању налази се у основи куполе, на профилисаном венцу, доста удаљеном од погледа верника. Исписан је у једном реду, на плавој позадини, златним словима чија је висина између десет и дванаест сантиметара. Дужина натписа нешто је мања од унутрашњег обима куполе, који износи око двадесет метара. Текст почиње на истоку, десно од Светог убруса, а завршава се, након пуног опхода, лево од њега. Излагање на три места прекидају горњи делови Свете керамиде и два медаљона с попрсјима анђела. С временом је натпис претрпео оштећења у којима је изгубио приближно једну своју трећину.

¹ Житије светог Симеона Немање из уводног дела *Студеничког ѿшїика*, в. Сава, 148.

² Између изградње цркве и њеног осликавања протекло је више од једне деценије. С обзиром на то да је реч о манастирском католикону, он је сигурно био освећен одмах по завршетку грађевинских радова и у њему је у међувремену свакако обављана служба Господња, уп. овде, *Курбиново, Свети Ђорђе*, стр. 30.

Испод Убруса, на уској траци тамноплаве позадине, мајстор зидног украса оставио је поруку написану црвеном бојом. Она се разликује од репрезентативног ктиторског текста исписаног златом и српскословенским уставним писмом. Своју молитву, у запису личног карактера, мајстор је забележио брзописом на свом, грчком језику. Својом дужином запис одговара представи Убруса изнад њега – нешто је краћи од једног метра, а слова су висока око 1,5 cm. У средњем делу, међутим, он је сасвим уништен у дужини од четврт метра, и то, као и када је реч о ктиторском натпису, ударцима оштрим предметом; карактеристична оштећења везана су за нашошење новог бојеног слоја средином XIX века.

ИЗД: *Радојчић*, Мајстори, 7–8; *L. Mirković*, Die Ikonen der griechischen Maler in Jugoslawien und in den serbischen Kirchen ausserhalb Jugoslawiens, *Петраујмева*, I, 305; *Петров*, Нови форми, 9; *Djurić, Tsitouridou*, Namentragende Inschriften, 8–10, Nr. 8, 9; *Maksimović*, *Lidéologie*, 43–45; *Б. Тодић*, Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници, *Саопштења* 29 (1997) 35; *Калойисци-Верѿи*, *Οι ζωγράφοι*, 130.

ЛИТ: *С. Мандић*, На недавно откривеним фрескама у Студеници пронађено је име сликара Саве из тринаестог века, *Политика* 13895 (Београд, 21. 6. 1951) 4; *Радојчић*, *Die Meister*, 434–435; *Мандић*, *Откривање*, 38–40; *исѿи*, *Једна књига о нашој старој уметности*, *Савременик* 4 (Београд 1956) 492–493; *Hamann-Mac Lean, Hallensleben*, *Die Monumentalmalerei*, 20; *С. Мандић*, *Богородичина црква у Студеници*, Загреб 1966, V; *Трифунковић*, *Глагол работати*, 6–7; *Студеница*, Београд 1968, 17, 71–72; *Ђурић*, *Византијске фреске*, 31–32, 191–192; *Мандић*, *Древник*, 81–88; *R. Hamann-Mac Lean*, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, *Gießen* 1976, 311; *В. Ј. Ђурић*, *Свети Сава*

и сликарство његовог доба, Сава Немањић – свети Сава, Београд 1979, 246; *G. Babić, Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/1209), Actes du XVe Congrès, II/A, 31; ИСН, 277, 408; Бабић, Кораћ, Турковић, Студеница, 13, 64; Манастир Студеница, Београд 1986, 45, 137–39; Ђ. Трифуновић, Манастир Студеница, Православље 460 (Београд 1986) 4; И. М. Ђорђевић, О најстаријем зидном сликарству у студеничкој Богородичиној цркви, исто, 4–5; Ђ. Трифуновић, О најстаријим натписима у Богородичиној цркви манастира Студенице, исто, 10; V. J. Djurić, La plus ancienne peinture de Studenica à la lumière de l’historiographie, Студеница и византијска уметност, 174; И. Шиљадјеџер, Писар ктиторског натписа светог Саве у Студеници, ЗРВИ 43 (2006) 517–521.*

† сен· прѣс(вѣ)ты храмь·^a прѣчнс[т]не^b владычце наше в(огородн)це· създань^c бысть велеславь[н]ы[м]ь^d с... ..ε ...λε·³ велимь жоупаномь н съ[вато]у [ц(а)ра] гр[ъ]ч[ь]ск[аг]о^e кур алѣкьсе· стѣфаномь·^f неманею· прнемьшоумоу же аньгельскн ѡбра[зъ· с]нмеоноу^g мьннхоу· съв[ръши ... в]елеславн[аго г(оспо)д(н)н]а с... м[оу]⁴ велнега кнеза

³ Заслужни Светислав Мандић, који је као сликар конзерватор учествовао у откривању натписа, после нешто више од две деценије донео је у цртежу реконструкцију оштећених делова текста – в. Мандић, Древник, 82–83 – овде гдѣномь все сръбьскыѣ земле; његов цртеж је од тада више пута репродукован, а допуњени делови текста коришћени су и у каснијим издањима натписа.

⁴ За највећу лауну у студеничком ктиторском натпису, изнад северозападног пандантифа, аутор је

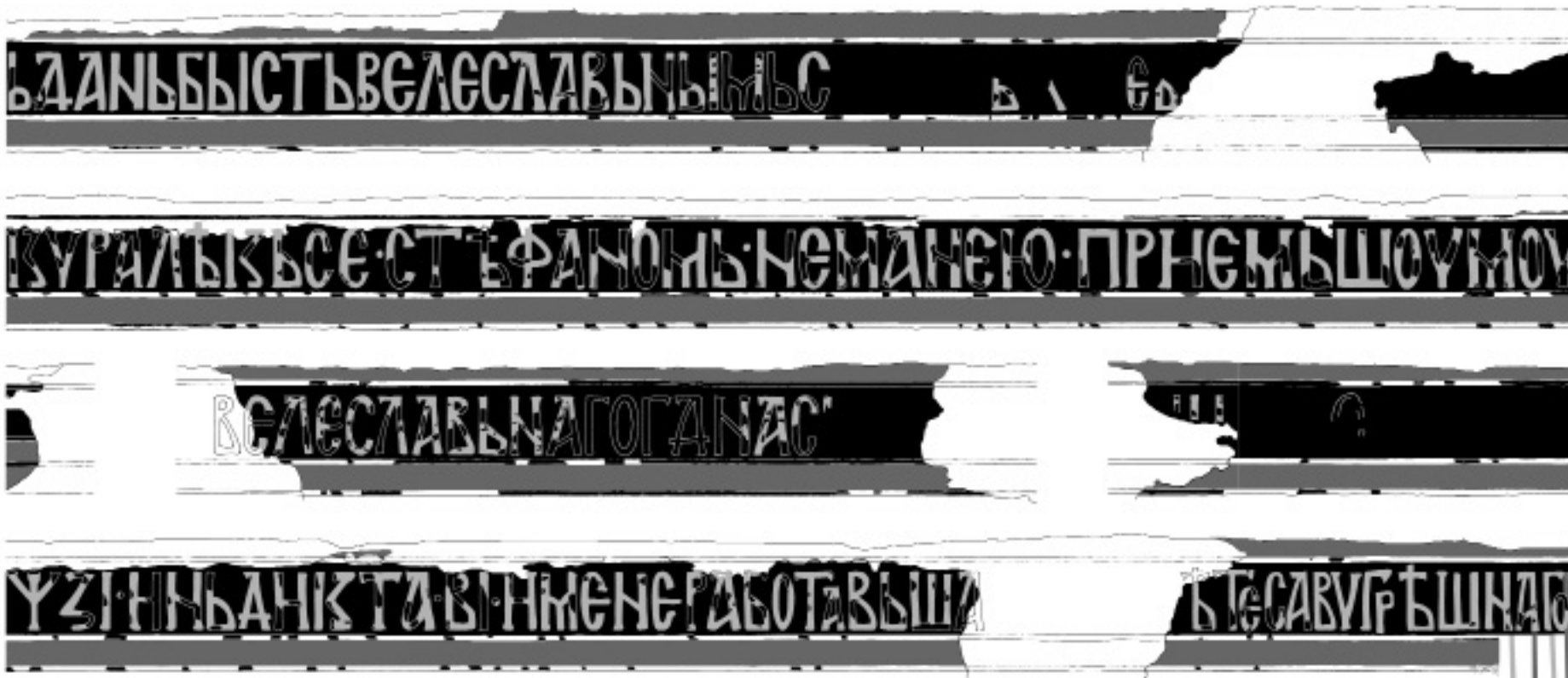
влькана·^h въ лѣто ѡψζι·ⁱ нньднкта ·в· и мене работавьш[аго помен]ѣте саву грѣшнаго

^a храм (Т – Тодић); ^b прѣчнстне (М – Maksimović); ^c s’zdan’ (Dj–Ts – Djurić–Tsitouridou; Т); ^d велеславны... (Т); ^e gr’čs’kago – грѣскаго (Dj–Ts, М); грѣскаго (Т); ^f Stefanom (Dj–Ts); ^g снмеоноу (М, Т); ^h вькана (М); вьлкана (Т); ⁱ дψζι (М).

Писмо је уставно, слова су правоугаоног облика, писана између две линије, у реду, благо нагнута на леву страну, без украса, сведена и, нарочито при крају натписа, издужена – вероватно због недовољног расположивог простора. Тачка као интерпункцијски знак налази се у средини реда или нешто изнад ње. Уопште се не разликују слова ижица (v) и „ч“ (y), што додатно упућује на грчко порекло сликара који је исписао овај натпис, као и све друге у храму. И слово „к“ има облик сличан оном у грчким натписима из тог и претходног периода. Скраћенице с титлом које су данас видљиве веома су ретке (прѣсты, вѣ), док реч прѣчнс[т]не, у ствари, није скраћена.

Натпис је писан српскословенским језиком (српском редакцијом старословенског

понудио две могућности: съврши се н пописса трудоумь· велеславьногь гдѣна· вьсеε сръбьскыѣ земле· велнега жоупана н севастократора стѣфана· н брата моу или сврши се и пописа в дни велеславногь господина всеје сръскије земље велијега жупана и севастократора стефана, трудом брата му – Мандић, на нав. месту.

језика), рашким правописом, са употребом само танког јер (ь). То слово пише се на крају слога, односно речи, тј. у слабом положају (храмъ, бысть, велнѣ, ангелъски и сл.), као носилац слога, тј. у јаком положају (създанъ), као и за означавање вокалности „л“ (вљкана) и „р“ (грѣскаго). За глас „у“ употребљава се само оник (жоупаномъ, прнемъшоумоу) и у једном случају ижица (саву). Користи се само осмерично „и“, а десетерично једино у ознакама за бројне вредности (ѣψзи, ·к·). Од прејотованих вокала налазимо само ю на једном месту (неманю). Занимљива је појава слова јат у речима страног порекла (алѣксе, стѣфаномъ).⁵

† Овај њресвети храм њречистѣ Владичице наше Богородице сазидео је велеславни ... велики жуѣан и свайѣ цара грчког кир Алексе Сѣефан Немања ѡримивши анѣеоски образ као Симеон монах. Завршии ... велеславни госѣодин ... му велики кнез Вукан године 6717, индикѣа 12. И мене који служих ѣомениѣе, Саву грешног.

Запис студеничког сликара због оштећења се такође не може у потпуности рашчитати:

Κ(ύρι)ε Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστ)ἔ ὁ Θ(ε)ὸς [ήμ]ῶν ἐλε(ήμων)^а σῶσον τ[ὸν] λα(όν) καὶ ... [ἀ]μαρτολόс^б καὶ ...^с

^а ἐλέ(ησον) (Р – Радојчић; М – Mirković; К – Калописи-Верти); ^б ἀμαρτωλὸν (Р; К); ἀμάρτολον (М); ^с Νικολά(ον) (М).

Госѣоде Исусе Хрисѣе, Боже наш мило-сѣиви, сѣаси народ и ... грешни и...

Студенички натпис је у монументалном сликарству најстарији поуздано датовани ктиторски натпис на српскословенском. Његов положај, на највишем месту, у поткуполном простору, одаје старије узоре из византијске уметности претходних столећа, када се фигурални зидни украс, као и натписи који су о њему сведочили, углавном налазио у горњим деловима здања, на сводовима, луковима и у куполама,⁶ при чему су ниже површине биле обложене мермером. Натпис је, без сумње, саставио, судећи по помену на његовом завршетку,⁷ јеромонах Сава, чија је улога у украшавању очеве задужбине била од пресудног значаја.

Син који је, према сведочењу животописаца, својим примером подстакао оца на примање монашког пострига у натпису најпре истиче Симеонову световну, владарску титулу – вели жоупанъ. Жупани као старешине, односно господари појединих области настањених Србима, познати су још из списка Константина VII

⁵ В. опширније Шѣадијер, Писар ктиторског натписа.

⁶ Уп. Субоѣић, Тоѣ, Натписи, 103.

⁷ Трифуновић, Глагол работати.

Порфирогенита (913–959).⁸ Најстарији писани извори с поменом великог жупана (*magnus iuratus, megaiuratus, μέγας ζουπάνος*) савремени су подизању Студенице и односе се управо на њеног ктитора Стефана Немању – то су познати уговор с Дубровчанима који је 27. септембра 1186. потписао као велики жупан с братом кнезом Мирославом, затим његова повеља Сплићанима, сачувана у препису Ивана Лучића, писмо василевса Исака II Анђела папи Целестину III и ктиторски натпис из 1195. са западне фасаде цркве Светог Луке у Котору.⁹ Сама титула коју је носио владар Србије несумњиво је старија од Немањиног доба.¹⁰

Непосредно по навођењу Симеонове световне титуле студенички натпис истиче и његово сродство са царем Алексијем III Анђелом. Монах Сава је деценију раније, приликом боравака на цариградском двору 1198/9,¹¹ упознао тог ромејског автократора, али је појава Алексијевог имена у натпису везана за догађај из претходног раздобља, који је за Немању и његове наследнике био од нарочитог значаја. Реч је о женидби Немањиног млађег сина Стефана Евдокијом, синовicom Исака II Анђела (1185–1195).¹² Склапањем тог брака, изгледа, окончала се пола столећа дуга историја војних похода и ратних сукоба између царства и српских земаља.¹³ Преврат изведен 8. априла

⁸ Ζουπάνοι γέροντες – Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, R. Jenkins, Washington 1967, 124, 29.67.

⁹ Соловјев, Одабрани споменици, 3–4, бр. 4; повељу је пратио Немањин печат са грчким текстом – Σφραγι(ς) Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια – Динић, Три повеље, 69–74; за Немањине печате са истим натписом – златни с хиландарске повеље и оловни с фигуром светог Стефана из Ермитажа – cf. V. Čajkanović, Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsrings, BZ 19 (1910) 113–114; N. Liháčev, Sceau de Stefan Nemanja, Byz. 11/2 (1936) 461–468; Laurent, La Serbie, 130; Томовић, Натпис, 26.

¹⁰ Јован Кинам, млађи савременик, Немању, али и његове претходнике на српском престолу, назива ἀρχιζουπάνος, уп. ВИИНЈ, IV, 28, 35.

¹¹ Најпре је тамо био као млад сабрат ватопедске обитељи, а потом када је завршавао послове око обнове Хиландара. Сведочанства о Савиним аудијенцијама на двору представљају златопечатно слово и сигилион Алексија III, који се и данас чувају у архиву српског светогорског манастира, cf. Chilandar, 104–117, n°s 4, 5; М. Живојиновић, Историја Хиландара, I, Београд 1998, 57–60, 66–67; Миљковић, Житија, 81–83.

¹² Ласкарис, Византиске принцезе, 7–31.

¹³ За мишљење да је поменути брак закључен пре битке на Морави у јесен 1190. в. Б. Ферјанчић, Када се

1195. у царском логору надомак ушћа Марице¹⁴ и ступање Исаковог старијег брата Алексија као трећег тог имена на ромејски престо Немањиним сину Стефану, зету новог василевса, убрзо су донели и високо достојанство севастократора.¹⁵ Чин орођавања с владајућом династијом Анђела несумњиво је утицао на Немањин избор приликом повлачења с власти 25. марта 1196. О овим догађајима писао је у својеврсној рекапитулацији своје тридесетогодишње владавине, као монах Симеон, у оснивачкој повељи Хиландара: мнрѣ н тихостѣ въсьпрнеъмшоу влад[н]чѣствоу моемоу одъ вьсоуда ... оставнхѣ на прѣстолѣ моемѣ н въ х(рн)с(то)дарованѣмѣ мн влад[н]чѣствѣ лоуѣвьвѣнаго мн сына стѣфана велнега жоупана н севастократора зѣти одъ б(о)га вѣнчанаго кнрѣ алезиѣ ц(а)ра грѣькога.¹⁶

Појава Алексијевог имена у натпису испод куполе Богородичине цркве побуђује посебну пажњу јер су се у међувремену, до настанка најстаријег студеничког сликарства 1208/9, одиграли крупни догађаји на Балкану. Ромејско царство на Босфору више није постојало, а Алексије III је, под опсадом крсташа, још у ноћи 17. јула 1203. напустио Цариград. Његова најмлађа ћерка Евдокија у том тренутку је већ најмање годину дана била на очевом двору. Оптужена за прељубу, она је на крајње понижавајући начин протерана из Србије пре него што су почели сукоби два брата око престола.¹⁷ У најмању руку непримерен,

Евдокија удала за Стевана Немањића? ЗФФ 8/1 (1964) 217–223.

¹⁴ Ch. M. Brand, *Byzantium Confronts the West*, Cambridge, Massachusetts 1968, 112–113.

¹⁵ И сам носилац севастократорске титуле за владе свог млађег брата, Алексије је по уздизању на цариградски трон ово престижно звање, до тада искључиво давано царевој браћи и синовима, доделио – с обзиром на то да није имао мушког наследника – мужевима својих млађих ћерки Исаку Комнину и Стефану. Алексије Палеолог, други супруг његове најстарије ћерке Ирине, добио је титулу деспота (1200) и њоме је био одређен за наследника престола – Ферјанчић, Севастократори, 163–164, 166–170; иџи, Деспоти, 29–30.

¹⁶ Трифуновић, Бјелогрић, Брајовић, Хиландарска оснивачка повеља, 54–55, l. 16, 33–35; готово истоветан текст, само у трећем лицу, понавља се и у хиландарској повељи његовог сина – Стефан Првовенчани, 2–4, 6–8.

¹⁷ О томе cf. Choniatae Historia, 546–547, 531–532. Најстарији Немањин син је уз помоћ угарских чета збацио Стефана с власти у пролеће 1202. године – в. С. Сџанојевић, Хронологија борбе између Стевана и Вукана, Глас СКА 153 (1933) 97 – што је, после неуспелог Вукановог посредовања између завађених брачних другова, поуздан *terminus ante quem* Евдокијиног повратка у престоницу преко Драча.

Н. Дудић, 1995

поступак је морао изазвати некакву реакцију Цариграда, због чега се уз Стефаново име више не јавља титула севастократора.¹⁸ Тежи ударац дошао је с друге стране. Пошто је Стефан остао без основног преимућства над старијим братом што га је имао приликом Немањине абдикације, у новонасталим околностима великожупански престо постао је лак плен за Вукана, који је имао и угарску помоћ.

Док су у Србији трајале борбе за власт, Алексије III је после бекства из Цариграда¹⁹ безуспешно покушавао да у европском делу царства окупи око себе снаге које би му омогућиле повратак на престо. После припремљеног искрцавања у Девелту на бугарској граници, стигао је у Адријанопољ, из којег је крајем лета 1203. протеран енергичном акцијом свог синовца, потпомогнутог крсташким одредима. Зиму је, окупљајући присталице, провео у Мосинопољу. У тој трачкој утврди на Царском друму (*Via Egnatia*) дочекао је супругу и најмлађу ћерку после коначног пада Цариграда у руке крсташа 13. априла 1204, а ту се убрзо обрачунао и с њиховим избавитељем и својим новим зетом Алексијем V

¹⁸ Одузимање високог дворског достојанства не би било преседан у Ромејском царству. Под другачијим околностима и по василевсовој жељи, Бела Алексије је 1169. разведен од ћерке Манојла I и одузета му је титула деспота, чији је он био први носилац – G. Ostrogorsky, *Urum-Despotes. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz*, BZ 44 (1951) 448–460.

¹⁹ Уз себе је имао опробана средства владавине: најстарију ћерку Ирину, која је тада већ други пут била удовица, злато (δέκα χρυσίου ἐνθήμερος κεντηνάρια – око 320 килограма) и знаке царског достојанства.

Дуком, званом Μοῦρτζουφλος, чије је крунисање у цариградској Светој Софији почетком фебруара једино могао сматрати узурпацијом царске власти.²⁰ Пред западним ритерима које је предводио латински цар Балдуин Фландријски Алексије III напустио је Тракију, а средином лета у Тесалији је још једном покушао да организује ромејске снаге за борбу против Латина. У Лариси се сусрео с господаром Арголиде, Коринта и Тебе Лавом Згуром, коме је дао руку своје ћерке Евдокије²¹ и знаке деспотског достојанства.²² Међутим, поход Бонифација Монфератског већ с

²⁰ Писани извори различито говоре о месту и времену Евдокијине друге удаје – Никита Хонијат и Жофроа Вилардуен тврде да се то догодило у Мосинопољу после пада Цариграда, а Георгије Акрополит, млађи, да се чин одиграо у престоници одмах по смакнућу Алексија IV Анђела и Евдокијином ослобађању из заточеништва у којем се, с преосталим делом своје породице, нашла по очевом напуштању града. Зет Алексија III сурово је кажњен – на превару је ослепљен. Увреде које је том приликом отац упутио Евдокији због τῆς ἀναίδείας καὶ τῆς ἀσελγοῦς ἀγαπήσεως сличне су оној о ψωρώδους ἀκрасίας ὀδαζησιμόν, коју је својевремено на њен рачун, по Хонијату, изрекао Немањин син Стефан. За ова и претходно описана збивања cf. Choniatae Historia, 547, 549–550, 556, 563–564, 571, 608–609; Villehardouin, *La conquête*, 74, 78–82; Acropolitae opera, 8–10.

²¹ Најстарија Алексијева ћерка Ирина у изворима се после бекства из Цариграда више не помиње; највероватније је у међувремену умрла.

²² Теодор Скутариот једини помиње Згурову титулу деспота, cf. Ἀωνύμου Σύνοψις Χρονική, 453.27–28. Нимало наклоњен Алексију III, Никита Хонијат као основну карактеристику његове владе истиче расипништво како новца тако и титула – Choniatae Historia, 454–455, 459–460.

јесени исте године онемогућио је било какву акцију ширих размера. Новоименовани деспот био је приморан да се повуче у своја матична, тешко освојива утврђења на североистоку Пелопонеза Акрокоринт и Нафплион, одакле је током неколико наредних година (до 1207/8) латинским завојевачима успешно пружао отпор,²³ док се сам василевс предао у руке надмоћног непријатеља. Највероватније крајем 1204, годину и по дана после напуштања престонице, Алексије јепустио своју пратњу и новом господару Солуна предао владарске инсигније, које је он послао у Цариград,²⁴ а за узврат је добио одобрење да се са супругом настани у граду Алмири,²⁵ на обали Волоског залива, у чијем су се залеђу налазили пространи поседи августе Ефросине у јужној Тесалији.²⁶

Оно што није пошло за руком Алексију умало да учине латински господари својом охолошћу и непромишљеношћу. Наиме, трачки архонти који су уз Алексија били од Мосинопоља ставили су се у Тесалији на располагање маркизу од Монферата. Он је с презиром победника одбио њихове услуге и понуде лојалности и упутио их на цара Балдуина, од кога су, изгледа, добили сличан одговор. Незадовољно својим положајем под новим господарима, ромејско

²³ У потпуном окружењу, увидевши узалудност даље борбе, Лав Згур се на коњу бацио са стрмих литица коринтског акропоља. По смрти свог трећег мужа Евдокија је отишла на исток, највероватније сестри и зету у Никеју, сишавши тиме заувек са историјске позорнице – Ласкарис, Византиске принцезе, 36–37; Радић, Обласни господари, 250–255; такође уп. Влахојулу, Λέων Σγουρός, 79–124.

²⁴ Занимљиво је то што је губитак ознака царске власти имао свој одјек на истоку некадашњег царства, у Малој Азији. Најкасније у лето наредне године Теодор Ласкарис је проглашен за автократора Ромеја – cf. B. Sinogowitz, Über das byzantinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzuge (1204–1205), BZ 45/2 (1952) 345–356; J.-L. van Dieten, Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie, Berlin – New York 1971, 151–152.

²⁵ ГИВ, I, 170–171; Ферјанчић, Тесалија, 12–13, 17.

²⁶ О томе да је у питању била споразумна предаја јасно говоре речи Хонијатове оптужбе упућене Алексију: ἄρτου μετρητοῦ καὶ κοτύλης κεράσματος τὰ τῆς βασιλείας ἀνταλλάττεται σύμβολα – Choniatae Historia, 612.42–43.

племство је већ с пролећа организовало побуну у Тракији. У Дидимотици, Адријанопољу и другим градовима латинске посаде су побијене или приморане да се евакуишу, а устаници су у помоћ позвали владара суседне Бугарске нудећи му ромејску круну. Тек што се навршила година дана од крсташког освајања Цариграда, западни ритери претрпели су 14. априла 1205. надомак Адријанопоља катастрофалан пораз од бугарско-куманских чета цара Калојана, а први латински цар Балдуин пао је у заробљеништво из којег се никада није вратио.²⁷ У исто време избила је у Солуну антилатинска побуна, у коју су, изгледа, били умешани Алексије и Ефросина. Акрополит зна за њихов боравак у другом граду некадашњег царства када је у њему била само Алексијева бивша снаха Марија Маргарета.²⁸ На вест о повратку маркиза с југа, где је покушавао да утврди тековине недавних освајања, побуњеници су дигли опсаду солунске цитаделе, у коју се била склонила негдашња византијска царица с малобројном латинском посадом, и побегли из града. Карактеристично је што су људи Бонифација Монфератског ухватили царски пар у настојању да се домогне Епира и заштите Алексијевог брата од стрица Михаила Анђела, а одмах затим, најкасније крајем пролећа 1205, господар Солуна послао је Алексија и Ефросину у вишегодишњу интернацију у своју ломбардијску постојбину Монферат.

Током Алексијевог заточеништва на Западу одиграо се још један догађај од значаја за државно-правна схватања његових бивших поданика. У Дидимотици је маја 1206. умро Јован X Каматир, а непуне две године касније у Никеји је за патријарха изабран Михаило IV Ауторијан. Одмах по устоличењу марта 1208. Теодор Ласкарис је из руку новог патријарха примио царску круну.²⁹ У Србији

²⁷ Острогорски, Историја, 400.

²⁸ Лепом угарском принцезом, другом супругом Исака II Анђела, по паду Цариграда оженио се Бонифације Монфератски.

²⁹ George Akropolites, The History, ed. R. Macrides, Oxford 2007, 83. Теодор Ласкарис, као други супруг Алексијеве средње ћерке Ане, после смрти пашенога Алексија Палеолога добио је од таста знаке деспотског достојанства. Напустивши и сам престоницу пре њеног пада у руке крсташа, Теодор је с породицом отишао на

– која у то време због унутрашњих сукоба, за разлику од суседне Бугарске, није узела активног учешћа у борби за ромејско наслеђе – Стефан је успео да се врати на великожупански престо и да се поново ожени.³⁰ Из претходно приказаних

исток, где је, изгледа, синхронизовано с деловањем Алексија III у Тракији, запосео територије око Никеје и Прусе у име свог таста. До разлаза је највероватније дошло већ средином 1204, јер је у Лариси деспотску титулу Алексије доделио свом новом зету Лаву Згуру. Јачање Никејског царства довело је до стварања шире алијансе, која је Алексија III вратила на историјску сцену. Алексија и његову супругу из латинског ропства откупио је пре јесени 1210. њихов рођак Михаило Анђео. И док је Ефросина остала у Арти, Алексије је из Епира, преко Аталије у Памфилији, отишао на двор свог старог пријатеља иконијског султана Кај-Хусрева I. Улоге су тада биле измењене у односу на оне петнаестак година раније, када је селџучки султан на крају своје прве владе пронашао уточиште на цариградском двору. Под изговором да су права Алексија III на ромејску круну узурпирана, двојица пријатеља су на челу селџучких чета упала на територију Никејског царства. Одлучујућа битка, у којој је султан изгубио живот, а Алексије III пао у руке свог зета, одиграла се јуна 1211. код Антиохије на Меандру. Теодор I Ласкарис затворио је таста у Ијакинтов манастир у Никеји, где је он убрзо умро и где је, у католикону Успења Богородичиног, и сахрањен. За реконструкцију описаних догађаја од оснивања Латинског царства на Босфору, као и оних који су им претходили, основна су три наведена извора – Choniatae Historia, 508, 521–522, 598, 600–601, 604–605, 609–612, 615–617, 620, 633, 638; Villehardouin, La conquête, 68, 106–108, 116–119, 132–136, 140–148, 152–154; Acropolitae opera, 10–17, 21–22, 32; такође cf. R.-J. Loenertz, Aux origines du despotat d'Épire et de la principauté d'Achaïe, Byz. 43 (1974) 370–376, 389–391; Варзос, Η γενεαλογία, II, 793–802; М. С. Кордосис, Ο έκπτωτος Βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' Άγγελος στη Μακεδονία και Θεσσαλία, Βυζαντινή Μακεδονία, Солун 1995, 165–169; R. Macrides, 1204: The Greek Sources, Urbs Capta, Paris 2005, 146–150.

³⁰ Изгледа да је питање хронологије Стефанових бракова још отворено. У науци превладава мишљење да се после разлаза са Евдокијом српски велики жупан око 1207. оженио Аном Дандоло, унуком дужда Енрика Дандола – Љ. Ковачевић, Жене и деца Стевана Првовенчаног, Глас СКА 60 (1901) 1–64. При томе је без правог основа релативизовано сведочење млетачког хроничара и потом дужда Андрије Дандола (1343–1354), који је Анину удају повезивао са Стефановим крунисањем краљевским венцем добијеним из Рима 1217. године – cf. Andreae Danduli chronica per extensum descripta, ed. E. Pastorello (Rerum Italicarum Scriptores, XII–1,

историјских околности јасно је да појава Алексијевог имена у студеничком ктиторском натпису није била одраз реалних прилика, не само зато што је бивши цар већ неколико година био у интернацији далеко на Западу, изван свих балканских збивања, већ и због тога што у време настанка најстаријег студеничког сликарства више није био једини крунисани *грчки цар*.³¹ С друге стране, брак у којем су се супружници међусобно оптуживали за неверство био је давно разврнут, док су Стефан и Евдокија у међувремену склопили нове бракове.

Појава Алексијевог имена у студеничком натпису постаје разумљива тек ако се у обзир узму оновремена схватања порекла и хијерархије овоземаљске власти.³² О томе да је власт од Бога, који је утврдио *Грке царевима, а Угре краљевима*, док је за великог жупана над српском земљом поставио Стефана Немању, говори уводни део оснивачке повеље српског манастира на Светој

ed. L. A. Muratori), Bologna 1939, 287.36–39. Познију годину потврђују *ex silentio* два извора из XIII столећа. Први, који непосредно претходи реченом догађају, јесте писмо охридског архиепископа Димитрија Хомадина којим се великом жупану не дозвољава ступање у брак с Маријом, ћерком покојног Михаила Анђела (†1214), због петог степена сродства. Други је ликовног карактера – реч је о фресци с представом смрти Ане Дандоло у сопоћанској припрати, композицији која сведочи о томе да се краљица мајка упокојила у време подизања задужбине свог сина Стефана Уроша I, а пре њеног осликавања – cf. Chomatenus, 55–56, n° 10; В. Ј. Бурић, Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле, ЗРВИ 11 (1968) 104–106. Деценија и по која дели два позната Стефанова брака сасвим вероватном чини стару претпоставку по којој је он у међувремену имао још једну супругу, непознатог имена – уп. И. Павловић, Историјске расправе, Гласник СУД 57 (1884) 166–167.

³¹ Љ. Максимовић, Значење речи *Грки Јелин* у српским средњовековним изворима, ЗРВИ 38 (1999/2000) 215–226. Мало је вероватно да се за описана збивања није знало у Србији. Јеромонах Сава је до почетка 1207. био на Светој Гори – *исџи*, О години преноса Немањиних моштију у Србију, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–442.

³² Cf. *idem*, L'idéologie, 35–48; В. I. Војовић, L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge serbe, Roma 1995, 301–329; С. Марјановић-Душанић, Владарска идеологија Немањића, Београд 1997, 60–75; М. Благојевић, Д. Медаковић, Историја српске државности, I, Београд 2000, 98–103.

Гори.³³ Из своје перспективе бивши велики жупан у ствари сведочи о својеврсном одразу старих ромејских универзалистичких схватања, по којима, уз једног Бога, постоји и само један цар, који милошћу Свевишњег влада целокупном васељеном и који Богом даровану власт дели изабраним поданицима. Он им додељује разне титуле и звања, а полузависним господарима народа у суседству шаље или потврђује знаке владарског достојанства.³⁴ У српским земљама на прелазу између два века таква схватања била су несумњиво дубоко укоренења и поштована како у унутрашњости, под скоро двовековном јурисдикцијом грчке цркве – Охридске архиепископије – тако и у Приморју, које је до Немањиних освајања признавало врховну власт Цариграда.³⁵ Иако без царства и у заточеништву, Алексије је и даље у свести Срба био Христов помазаник на земљи и, строго узевши, једини василевс Ромеја од б(о)га вѣнчанаго у цариградској Великој цркви,³⁶ па самим тим и извор легитимности Стефанове владавине по милости Божијој у једном делу земаља које су некада биле под ромејским скиптром.³⁷

³³ Трифуновић, Бјелогрлић, Брајовић, Хиландарска оснивачка повеља, 54, l. 1–10.

³⁴ G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, SK 8 (1936) 41–61 (= Византијски систем хијерархије држава, О веровањима и схватањима Византинаца, Београд 1970, 238–262).

³⁵ Последња ромејска реконквиста јадранских градова и њиховог залеђа збила се у време Манојла I Комнина (око 1165), ВИИНЈ, IV, 87–88.

³⁶ Означају престонице и Свете Софије као места царског крунисања најречитије говори један савремени западни извор. Приликом неуспеле опсаде Адријанопоља почетком лета 1204. Бонифације од Монферата позвао је представнике домицилног, ромејског становништва да му отворе капије града јер су уз њега били августа Марија и двоје њене деце из брака са Исаком II Анђелом. Браниоци су му поручили да најпре уђе у Цариград и тамо крунише свог пасторка, Исаковог сина (Манојла), а да ће они, пошто овај ступи на Константинов трон, врло добро знати шта им је чинити – cf. Robert de Clari, La Conquête de Constantinople, tr. P. Charlot, Paris 1939, 214–216. Можда је још бољи показатељ било деловање патријарха Јована Каматира, који је у престоници после Алексијевог напуштања града током пола године крунисао чак двојицу автократора истог имена, а касније, у изгнанству, до своје смрти одбијао да царску стему стави на главу Теодора Ласкара – D. E. Queller, The Fourth Crusade, Leicester 1978, 113; B. Hendrickx, C. Matzukis, Alexios V Doukas Mourtzouphlos: His Life, Reign and Death (? – 1204), Ελληνικά 31/1 (1979) 119–120; Acropolitae opera, 11.

³⁷ Иако у унутрашњости српских земаља још од времена Манојла I Комнина (†1180) није било

стационарираних гарнизона који би представљали стварну ромејску власт, Србија се у Цариграду и даље сматрала земљом потчињеном врховној власти ромејског автократора – ВИИНЈ, IV, 23–26, 87–89, 251–252; то је јасно речено већ у поменутом писму Исака II папи Целестину III: Σερβίας ἀρχῆς ἐκ πάλαι ὑπὸ τὴν Ῥωμανίαν τελοῦσης καὶ μηδ' ἐνὶ ποτε ἐτέρῳ δουσάσης ἐπεθύμησε – cf. Laurent, La Serbie, 130; као помоћ великом жупану Србије у борби против угарских чета које су га угрожавале са севера и на чије се акције жалио римском првосвештенику, василевс је послао и одред своје војске, као да је реч о одбрани сопствене, ромејске територије. Орођавање с владајућом породицом Анђела и стицање високог дворског достојанства севастократора били су велика част, али је наследника српског престола то још чвршће везивало за престоницу и додатно наглашавало супрематију ромејског автократора. Строго утврђен византијски систем хијерархије власти није познавао институцију независног, самосталног владара, осим јединог, по Божијој вољи, василевса Ромеја, самодршца целокупне васељене. Међутим, у предвечерје Четвртог крсташког рата такве идеје и универзалне претензије Цариграда стајале су више него икад раније у оштрој супротности с реалном снагом царства. На самом почетку XIII столећа ромејска власт готово да и није допирала до граница српских земаља – на истоку је Калојанова Бугарска била у успону, а на југу се отпадник од царске власти Добромир Хрс утврдио у чврсто брањеном Просеку – уп. *Осџрогорски*, Историја, 384–386; *Радић*, Обласни господари, 193–205. Такве околности несумњиво су имале утицаја на Стефанову одлуку да из Рима затражи потврду суверености своје владе. Писмо Иноћентија III угарском краљу Емерику из октобра 1204. сведочи о томе да су опуномоћени легат и краљевска дијадема били спремни да крену пут Србије, али молби великог жупана у последњем тренутку није удовољено због интервенције папског адресата – *Theiner*, Vetera monumenta, 36, n° 57. Из писма се не види када се Стефан обратио папи. Није извесно да ли је то учинио пре сукоба с братом, па самим тим и у вези са Евдокијиним протеривањем из Србије, или је инсигније затражио током борбе око престола не би ли добијањем краљевске круне ојачао своје позиције. С друге стране, реакција суседа са севера сасвим је разумљива. Од довођења Вукана на престо Емерик је себе сматрао врховним господаром Србије, а његове претензије живеле су у титулатури угарске круне све до њеног последњег носиоца – ИСН, 268. Стефан је добио краљевски венац тек од Иноћентијевог наследника Хонорија III 1217. године и од тада је у повељама с поносом истицао самодржавни карактер своје власти – в. *Г. Осџрогорски*, Автократор и самодржац, Глас СКА 164 (1935) 147–148.

Примање владарских инсигнија из руку папског легата није било резултат никакве *и́розайадне оријентације*, како се то често наводи у литератури, јер је Стефан краљевску титулу могао добити једино из Рима. О томе да су схватања о пореклу власти у Србији остала иста можда најбоље сведочи данас тешко

Уз великожупански престо, Стефан је од оца наследио и ктиторска права над Студеницом. Када је од свог млађег сина и наследника на престолу тражио помоћ за обнову Хиландара, монах Симеон обратио се Стефану следећим речима: тын во кси ктиторъ семоу какоже и прѣжде писаниемъ⁴⁷ прѣдахъ ти въ вл[а]д[ы]чѣствн твоємъ прѣс(вє)тыне в(огородн)це бл(а)годателнице оу стоуденици ни с кымъ же несовѣщно тѣкмо тѣбѣ и сѣмени твоємюу по тѣбѣ.⁴⁸ О томе да је сликарство Богородичине цркве с почетка XIII столећа заједнички ктиторски подухват Немањиних синова сведоче и портрети Стефана и Вукана нађени у фрагментима крај западног улаза у манастир.⁴⁹ Поред наручилаца, познат је и идејни творац тог сликарства – најмлађи Немањин син и светогорски пострижник, јеромонах Сава, који је, не треба сумњати, као нови члан студеничког братства непосредно утицао на избор и распоред сликаних представа и сам надгледао украшавање очеве задужбине.⁵⁰ Нажалост, име

за њим, прве истраживаче, којима оригинални натпис није био познат, навело на то да најстарије студеничко сликарство припишу прворођеном Немањинином сину. Остаје нејасно због чега се у запису Вукан наводи као велики жупан, а година 1205. као време настанка првобитног сликарства. Титула уз његово име и година са индиктом и данас су јасно читљиве, а сам натпис је пре извођења најмлађег зидног сликарства у Студеници без сумње био боље очуван.

⁴⁷ Помен писаног документа у Симеоновом житију упућује на претпоставку о постојању двеју Немањиних повеља издатих Студеници – оснивачке повеље и оне којом су ктиторска права после абдикације била пренета на сина. Мање се вероватном чини могућност да је у питању био само један документ обједињене садржине – в. такође С. *Троицки*, Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији, Глас СКА 168 (1935) 103.

⁴⁸ Стефан Првовенчани, 56.

⁴⁹ Б. *Миљковић*, Сликарство западног улаза у манастир Студеницу из 1208/9. године, Трећа југословенска конференција, 183–187; уп. такође, Б. *Тодић*, Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници, Саопштења 29 (1997) 35–45.

⁵⁰ Сави су по повратку у Србију могла бити од користи искуства стечена десетак година раније на Светој Гори, током извођења зидне декорације у

аутора најстаријих студеничких фресака остаће заувек непознато.⁵¹

Приликом осликавања Богородичине цркве на једном од зидова била је исписана и оснивачка повеља Стефана Немање.⁵² Њен текст је, осим пописа села и права додељених манастиру, уз уобичајену санкцију на крају акта, доносио и списак икона, богослужбених сасуда, књига, одежди и завеса, вероватно за олтарску преграду, које је ктитор поклатио Богородичином храму.⁵³ Такви документи, уз ктиторски портрет или без њега, понекад су исписивани фреско-техником на зидовима.⁵⁴ Ако се има у виду распоред најстаријег живописа, као и оног из 1568, за који је више пута показано да доследно понавља не само избор већ и композициона решења претходног,⁵⁵ може се закључити да се студеничка оснивачка повеља највероватније налазила на северном зиду припрате, у првој зони.⁵⁶ С обзиром на то да на њему данас нема старог живописа, текст повеље је, без сумње, трајно изгубљен.

унутрашњости главних цркава манастира Ватопеда и Хиландара (*Миљковић*, *Житија*, 42–54, 88).

⁵¹ Име сликара најпре треба тражити иза придева ἀρτολόγος, али оштећења која следе не допуштају да се текст записа испод Светог убруса рашчита до краја.

⁵² Исто, 129.

⁵³ За садржину ове исправе која данас не постоји в. Сава, 150–152. Уп. *Ђирковић*, Студеничка повеља, 311–318.

⁵⁴ Примери, сачувани или познати из извора, побројани су у *Ивић*, *Ђурић*, *Ђирковић*, Есфигменска повеља, 38–46.

⁵⁵ Изузетак чини неколико појединачних светачких фигура којих није могло бити у сликарству с почетка XIII столећа.

⁵⁶ Због удаљености од погледа верника треба искључити могућност да се повеља налазила у другој зони, јер је њена доња ивица на висини која премашује четири метра од нивоа пода. На истом месту у катедралном храму Успења Богородичиног у Каламбаки исписана је хрисовуља Андроника III Палеолога којом је он марта 1336. потврдио поседе и привилегије Стагијске епископије у Тесалији – Acta et diplomata, V, 270–273; *Г. А. Соџириу*, Ἡ βασιλικὴ τῆς Κοιμῆσεως ἐν Κалаμπάκα, ΕΕΒΣ 6 (1929) 292, 297, 305.